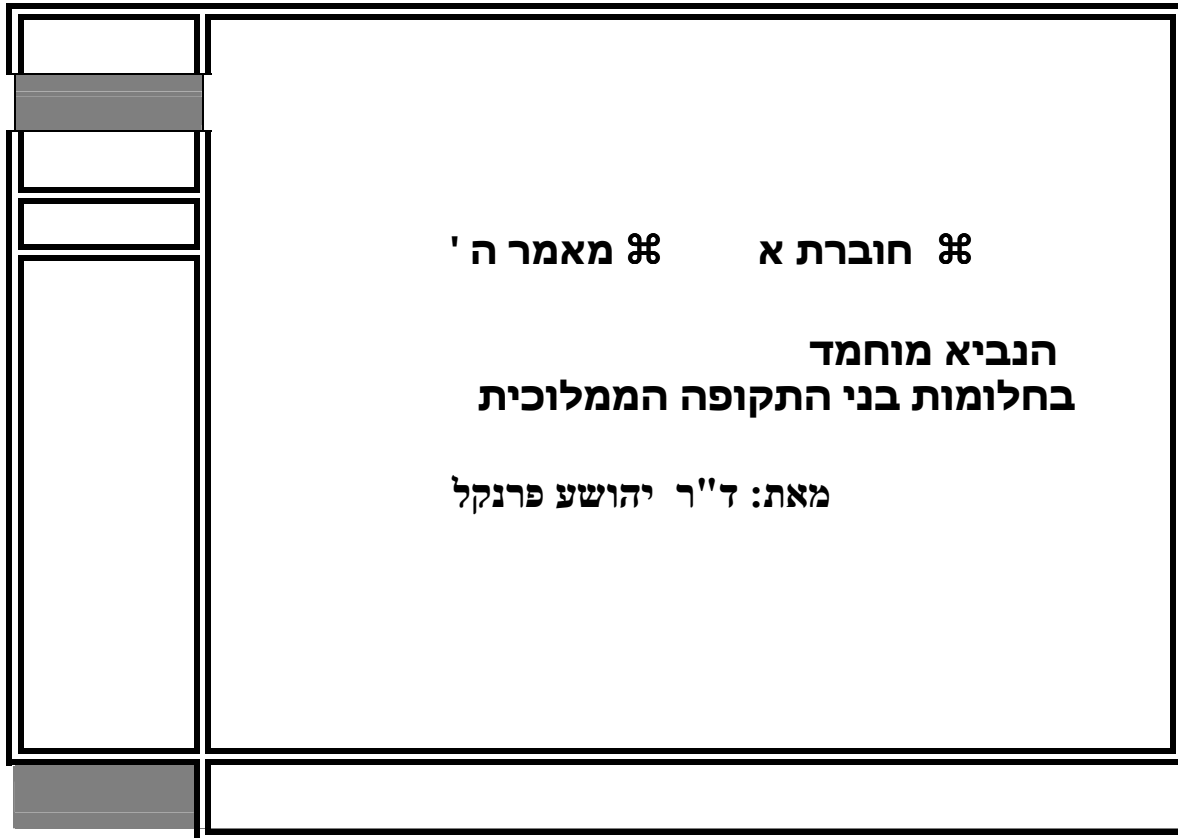

<http://www.hebpsy.net/dreams>

**תורת החלומות וחקר
החלימה : כתב-עת מקוון**

חלומות, חלימה וחוויות שינה. תיאוריות פסיכודינאמיות, תיאוריה יונגיאנית, פסיכוביולוגיה, החלום
בתרבות ותרבות החלום Dreaming and The Israeli Online Journal for the Study of Dreams and Dreaming

הנביא מוחמד בחלומות בני התקופה הממלוכית

יהושע פרנקל *

תקציר:

מקורות מוסלמים רבים מכילים תיאורי חלומות בהם מספרים חולמים כי חזו בנביא מוחמד ושוחחו עמו. המאמר מציג מספר מצומצם של דוגמאות לתוכנם של דיווחי חלומות אשר מצויים בכרוניקות ומיומני חלומות אשר נכתבו בתקופה הממלוכית במצרים וסוריה (1250-1517). מטרתו לחשוף פן של תרבות עבר אשר לא איבדה מחיוניותה גם בימים אלה. חלומות תופשים מקום של כבוד בספרות הערבית בת-זמננו

מילות מפתח: מוחמד, איסלאם (תיאורי חלומות ופשר חלומות). אבן ח'לדון (אקדמות), אל-גזאלי. סופים (ידיעה מיסטית. חלומות).

-

תיאורי התגלות וחזיונות מוכרים מתרבויות שונות ובכללן האיסלאם. מתקופה מוקדמת למדי בתולדות הכתיבה בערבית מתארים המקורות חלומות, לעיתים באיזכור חפוז ולעיתים בפירוט רב.^{1} זהו נושא רחב והמאמר הנוכחי מצטמצם רק לבחינה של תיאורי הופעתו של הנביא מוחמד בחלומותיהם של בני התקופה הממלוכית (מצרים וסוריה 1250-1517). לאחר מבוא קצר בו אשרטט בקווים כלליים את מקום החלום בהבניית העולם של בני הזמן, אתאר את תפקידו של הנביא מוחמד (חי בערך בשנים 632-572) בסיפורי חלומות אחדים.

הישגים צבאיים מרשימים ביססו סדר פוליטי ותרבותי חדש בסהר הפורה ובארצות רחבות ממזרח ומערב לו. הח'ליפות האיסלאמית היתה לכוח עולמי. מנהיגיה הציגו את סיבת קיומה כמהלך אשר נועד להפיץ את בשורת האיסלאם, אשר הנביא מוחמד קיבל מריבון העולמים. לאמונתם, הנביא קיבל את עיקרי תורתו באמצעות פסוקים אשר ירדו אליו משמיים.

* ד"ר יהושע פרנקל, לימודי ארץ ישראל, אוניברסיטת חיפה

¹ דוגמא לכך הם רישומי חלומות במעין יומנים אישיים. שרה סבירי, **הסופים** (תל-אביב, 2008), 507-510. George Makdisi, "Autograph Diary of an Eleventh Century Historian of Baghdad", **BSOAS** 18-19 (1956-57): 9-31, 239-260, 13-48, 281-303, 426-443.

ממשיכיו אגדו פסוקים אלה לספר. זהו הקוראן, ספר קדוש אשר לשונו ערבית. במספר פרשות קוראניות נזכרים חלומות. אחדים מסיפורי חלומות אלה דומים, אך לא זהים, לסיפורי חלומות בתנ"ך. ועל כן אפשר כי מקורם לא בשאילה ישירה של הקוראן מן התורה, כי אם מהיכרות של ציבורי מאזיני הנביא מוחמד עם גרסאות של סיפורי המקרא אשר במאות השישית והשביעית רווחו בקרב אוכלוסיית הסהר הפורה. המסופר בקוראן אודות דמויות מקראיות דומה לעיתים למסופר במדרשים היהודיים ובסיפורי האגדות.

כזהו לדוגמא חלומו של אברהם. בקוראן מתואר שיג ושיח בין האב לבנו. אברהם מספר לבנו, אשר הקוראן מכנה אותו העלם, אך אינו נוקב בשמו, על כוונתו ואומר לו: "ראיתי בחלום כי עלי לזבוח אותך. צא וראה ואמור לי את דעתך. השיב הבן: פעל כפי שנאמר לך".^{2} דוגמא נוספת מצויה בסיפור יוסף ואחיו אשר הקוראן מקדיש לו פרשה שלמה, שבמהלכה נזכרים חלומות אחדים אשר דומים למסופר בחומש (בראשית, ל"ז: 9).^{3} הסיפור הקוראני פותח בחלום אשר הבן מספר לאביו יעקב: "יוסף אמר לאביו, אבא, ראיתי אחד עשר כוכבים ואת השמש ואת הירח. ראיתי אותם משתחוים לי". האב מתרה בבנו כי יצפין את סודו אך אחיו מקנאים בו וחוששים מפניו ועל כן מוכרים אותו לאיש מצרי אשר מביא את יוסף לביתו. כך נרקחת העלילה אשר האל טווה. בחצר פרעה יוסף נאסר בגלל עלילת האישה אשר חשקה בו, אך בבית האסורים הוא פותר חלום ובעקבותיו גם את חלומו של המלך.^{4} זאת ועוד הקוראן משקף תפיסה דואלית של היקום, אשר נחלק בין העולם הנראה בעין לבין עולם סמוי מן העין, בין עולם בני האנוש לבין עולם המלאכים והג'ין.

הח'ליפות האיסלאמית שלטה על ארצות נרחבות ותרבויות מושרשות אשר בהן מסורת הדיון בחלומות ופשרם הייתה מבוססת. בעקבות זאת הטמיעה תרבות האיסלאם שיח אינטלקטואלי משוכלל למדי, ובכלל זה יצירות מדעיות. כך רכשו מחברים מוסלמים היכרות עם ספרות חלומות יוונית.^{5} ספר פשר (תעביר) החלומות (*Oneirocritica*) של ארטמידורוס (*Artemidorus*) תורגם מיוונית לערבית במאה התשיעית או העשירית.^{6}

² בראשית, פרק כ"ב; קוראן, פרשה ל"ז: 102; אורי רובין (מתרגם), **הקוראן** (אוניברסיטת תל-אביב, 2005), ע"מ 367; וכן ראו קושירי, סבירי, **הסופים**, 510 (חלום 16).

³ M. S. Stern, *Muhammad and Joseph: A Study of Koranic Narrative*

⁴ קוראן, פרשה י"ב; רובין, **הקוראן**, ע"מ 189-198.

⁵ Franz Rosenthal, **The Classical Heritage in Islam** [Das Fortleben der Antike im Islam] (Zurich: Artemis Verlag, 1965); Dimitri Gutas, **Greek Thought, Arab Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early Abbasid Society (2nd-4th/8th-10th Centuries)** (Routledge, 1998); George Saliba, **Islamic Science and the Making of the European Renaissance** (Cambridge, MA: MIT Press, 2007).

⁶ **Artemidore d'Éphèse, Le Livre des Songes** Traduit du grec en arabe par Hunayn b. Ishaq. édition critique avec introduction par Toufic Fahd (Damascus: Institut Français de Damas, 1964); André Miquel, "Réflexions sur le "Livre des Songes" d'Artémidore d'Éphèse-Hunayn B. Ishāq", **Studia Islamica** 52, (1980): 89-103.

תיארוך זה נקבע על בסיס סגנונו אשר משקף את שיטות העבודה של המתרגם אסחאק אבן חוניין. כתב היד שמצוי בידינו כיום הוא מן המאות 12-14.

באותה עת כבר נמצאו בשווקי הספרים הערביים מספר חיבורים אשר הוקדשו לפשר החלומות.^{7}

ספרות פשר החלומות הייתה ענף מדעי מוכר החל מן התקופה המוסלמית המוקדמת. במניין המחברים הערביים שתרמו לסוגה ספרותית מצויים מספר אחדים שפעלו במשך התקופה הממלוכית. אחד הבולטים שבהם הוא ח'ליל בן שאהין אל-זאהירי (1410-1468),^{8} שספרו "עצות ורמיזות אודות ידע פשר החלומות" היה נפוץ למדי בקרב קוראים במצרים גם בתקופות מאוחרות.^{9} עדות לכך שפשר החלומות נתפס בעיני בני התקופה הממלוכית כענף מדעי מצויה בכתביו של ההיסטוריון המפורסם אבן ח'לדון, אשר פעל במצרים הממלוכית. באקדמות (אל-מקדמה) לספר ההיסטוריה שכתב הוא כלל מבוא ובו מיון המדעים לסוגיהם. אחד מהם הוא "המדע של פשר החלומות".^{10} לדבריו מדע זה נמנה על המדעים הדתיים. לשיטתו ניתן להבחין בין חזיון אמיתי לבין סיוטים נעדרי פשר וחלומות כזב.^{11} אלה ואלה הן תמונות דמיוניות במצב של תנומה. אם תמונות אלה נובעות מן הרוח השכלית שניתן לתפשה הרי שהם חזיון;^{12} אך אם הם לקוחות מתמונות אשר שמורות בזיכרון אשר הדימיון הפקידו בו מאז היקיצה הרי שאלה הם חלומות מבולבלים ונעדרי פשר.^{13}

תוכן החלומות והמשמעות הפרשנית אשר הוענקה להם מצטיירים בבהירות רבה מתוך ספרו של ח'ליל אבן שאהין. להלן מספר דוגמאות לכך: החלום בו ראה החולם: "שליט של איזור מסויים כשהוא נכנס למסגד, לעיר או לכפר" הוסבר: "זה מלמד כי אנשי אותו מקום עתידים לספוג מכה קשה". חלום בו "אדם רואה כי הוא קורא בקוראן, מתוך הספר הנאצל, או מתבונן בו, הרי זה מצביע על רוחב למדנותו וידיעתו ואופיו שוחר הצדק". ואילו האדם "אשר רואה בחלומו כי הוא קונה עותק של קוראן הרי הוא יהיה תלמיד חכם מובהק ובקיא בעקרונות הדת [האיסלאמית]". אדם אשר ראה בחלומו כי: "יבקר בקברו של משה הרי ודאי שלאחר

⁷ M. J. Kister, "The Interpretation of Dreams: an unknown manuscript of Ibn Qutayba's *Ibarat al-ru'ya*", *Israel Oriental Studies* 4 (1974): 67-103; Leah Kinberg, *Morality in the Guise of Dreams* including an Arabic text by Ibn Abi al-Dunya (823-894) *Kitab al-Manam* (Leiden, Brill, 1994).

⁸ גרס אל-דין ח'ליל בן שאהין אל-זאהירי (1410-1468), *אל-אישראלת פי עלם אי-עבאראת* (ביירות, 1993). Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litterature, Supplement*, (Leiden: Brill, 1938), 2: 166; Toufic Fahd, *La Divination Arabe: Etudes religieuses sociologiques et folkloriques sur le milieu natif de l'islam*, (Leiden: Brill, 1966), 351-52 (no. 102), 330-63 ("inventaire de la littérature arabe").

⁹ N. Bland, "On Muhammedan Science of Ta'bir or interpretation of dreams", *Journal of the Royal Asiatic Society* 16 (1856): 125-26, 156, 164-66; M. Steinschneider, "Ibn Schain und Ibn Sirin: Zur Literature der Oneirokritik", *ZDMG* 17 (1863): 227, 234; E. W. Lane, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians* (New York: Dover, 1973), 261.

¹⁰ Fr. Rosenthal, *Ibn Khaldin, Muqaddimah* (New York, 1958), 111, 103, n. 554.

¹¹ אל-חכים אל-תרמדי כתב יומן חלומות מיסטיים. הוא מבחין כי החלומות נובעים משלושה מקורות: חלומות אמת שהמלאך מראה לחולם; חלומות כזב שהשטן מאחוריהם; היראהורים מליבו של אדם. סביר, *הסופים*, 503.

¹² על ראיית חזיונות בהקיק אבו חאמד אל-גזאלי, *הפודה מן התעייה והטעות*, תרגמה ח. לצרוס-יפה (דביר, תשכ"ה), ע"מ 59.

¹³ אבן ח'לדון, *אקדמות למדע היסטוריה*, תרגם ע. קופלביץ (מוסד ביאליק, תשכ"ו), ע"מ 325-324.

מותו ירש עדן". מאידך "זה אשר רואה [בחלומו] כי הוא בונה מסגד, הרי עתיד הוא לשאת אישה אדוקה באמונתה". אולם האדם אשר חלם: "על ביקור בכנסייה ועשה מעשים אשר הנוצרים נוהגים לבצע בין כתליה הרי שבעוונותיו הוא חטא חטאים חמורים. פרקים 40-44 של כתאב אל-אישראל עוסקים במשמעויות השונות של חלומות על צמחים, גידולים חקלאיים ומזונות. מי שראה בחלמו חשיש, או אופיום "הרי אין זה סימן טוב". אך מי שראה סוכר או מאכלים מתוקים הרי זה אות לטובה.^{14}

איסור פסל ומסיכה מונע מן המוסלמים לצייר איקונות או את דמות האל. החלומות בהם האל נגלה לבריות, כמו גם הופעתו של הנביא מוחמד בחלומותיהם, גישרו על פני איסור זה ואיפשרו למאמין-חולם לראות את דמות הבורא, מראה גן-העדן, לפנות אל נביא האיסלאם שקברו מצוי בערב הרחוקה או לשוחח עם מכרים אשר הלכו לעולמם. כלומר החלום היה אמצעי לדמיין את היקום ולהבינו לא רק שכלית כי אם גם חושנית. דהיינו לראות ולדבר עם ישויות שנמצאו מחוץ למציאות השגרתית. החלום נתפס בשיח האיסלאמי כמדיום של התקשרות עם הבלתי-נגיש. חלום אמת הוא איפוא חוויה מוסכמת לגילוי אמיתויות. אין פלא שהכרוניקות תולדות החלטות של בני אדם בחלומותיהם ומייחסות לחלומות כוח מניע של מעשים האנשים.^{15}

מאחר וחלומות נתקבלו כמרכיב לגיטימי בשיח הרי אין תימה כי מחברים מוסלמים אחדים כללו סיפורי חלומות בכרוניקות ההיסטוריות אשר כתבו,^{16} ובכלל זה דיווחים על חלומות אשר נוגעים ללידתם, חלומות של בני זוגם,^{17} על הופעתם בחלומות של אחרים כמו גם על חלומותיהם שלהם.^{18} ניתן להציג דוגמאות רבות מני ספור לכך אך להדגמת מימד ביוגרפי זה בספרות ההיסטורית בסוריה של ימי הביניים אסתפק בהצגה של שתי דוגמאות. הראשונה נוגעת לאבן אל-עדים (1192-1262), היסטוריון של העיר חלב. סיפורו מצוי בקובץ ביוגרפיות שליקט מלומד ידוע בשם יאקות, אשר לדבריו שמע זאת מפי המלמד של בנו של אבן אל-עדים ובנוכחותו. לאביו של אבן אל-עדים נולדו מספר בנות. כאשר בגרו נולד לו בן מוצלח. יום אחד ראו האב והבן מחלון ביתם לוויה עוברת ברחוב. הילד שאל את מולידו: "אבי כאשר אמות במה תכסה את מיטתי?". האב הנרעש היסה את בנו אך חש מועקה כבד. ואכן כעבור ימים אחדים חלה הילד ומת. האב הדואב לא הצליח להתאושש מהמכה ולילה אחד הלך לבית הקברות במטרה לחלץ את גופת הילד המת מקברו. הניסיון כשל. אך כעבור זמן חלם האב המוכה:

¹⁴ ח'ליל בן שאהין אל-ז'אהרי, *אל-אישראל פי עלם אי-עבאראת*, ע"מ 91, 106, 108, 120, 364, 366-370.
¹⁵ Aaron Hughes, "Imagining the Divine: Ghazali on Imagination, Dreams and Dreaming", *Journal of the American Academy of Religion* 70 (2002), 33-53.

¹⁶ להיסטוריון של החברה והתרבות בימי הביניים אין עניין בשאלה האם החלומות אכן התרחשו כפי שמספר מתארם בגוף ראשון-מדבר. החשיבות היא שהחלום מתקבל כאמיתי בידי הסביבה בה הוא חי והופך לעובדה תרבותית.

A. Gurevich, *Historical Anthropology of the Middle Ages* (Cambridge, 1992), 52.

¹⁷ המיסטיקן המפורסם אבן אל-ערבי מספר על חלומותיו שלו ועל חלומות של אשתו.

Gerald Elmore, "New Evidence on the Conversion of Ibn al-'Arabi to Sufism", *Arabica* 45 (1998): 65, 71.

¹⁸ Dwight Reynolds, *Interpreting the Self: Autobiography in the Arabic Literary Tradition* (University of California Press, 2001), 88-93.

"בחלומי הוא ראה את הילד המת שאמר לו: הוי אבי אמור לאימי כי רוצה אני לבוא אליכם. התעוררתי אחוז בעתה וסיפרתי לאמו על אשר חלמתי. שנינו בכינו ביקשנו רחמי האל וקראנו בקול את הפסוק הקוראני: "מן האל באים אנו ואליו שבים אנו". לאחר מכן ראיתי בחלום אש יוצאת מאבר הזכרות שלי עד אשר אפפה את כל בתינו ורובע מגורינו ועלתה מעלה מעלה. התעוררתי וסיפרתי זאת למפרש חלומות שאמר לי: התבשר כי עתיד להיוולד לך בן זכר אשר שמו יתפרסם וחשיבותו תוכר ברבים. תהילתו תופץ בקרב הבריות בעוצמה ובהיקף של האש שראית בחלומך. התחננתי לאללה, התפללתי והודיתי לו. לאחר הייאוש נפשי התחזקה, שכן באותה עת כבר מלאו לי ארבעים שנה. לא חלף זמן רב ואמו של בני הרתה ונשאה ברחמה את בני זה [את אבן אל-עדים] וילדה אותו".^{19}

החלום התגשם ותפילות הבקשה של האב השבור התמלאו. הבן שנולד היה תלמיד מוצלח ביותר. בגיל עשר הוא כבר שלט היטב במדעי הקוראן. כילד גילה יכולת כתיבה שהדהימה את סביבתו. הוא עלה לרגל לירושלים ופגש מלומדים רבים בה ובדמשק. בשנות העשרים לחייו מונה אבן אל-עדים למורה בבית מדרש שבעיר חלב ולאחר מכן לשופט.

הדוגמא השנייה לקוחה מכרוניקה בשם *כתאב אל-רוזתין* (ספר שני הגנים אודות שתי השושלות) של היסטוריון בן דמשק בשם אבו שאמה ("בעל השומה" שכונה כך משום שמעל גבת עינו השמאלית בלטה שומה גדולה; מת 1268) אשר משלב בדיווח על אירועי שנת 599/1202 את קיצור תולדות משפחתו וקורותיו. מתוך ההערות האוטוביוגרפיות אשר אבו שאמה שילב בספרו ברור כי תפס את עצמו כיוצא דופן ומרומם מסביבתו. זה מצטייר בבירור מדברי הפתיחה שבראשם התיאור: "בראש החודש הראשון (ספטמבר) של שנת לידתי סערו כוכבי רקיע, עלו וירדו מזרחה ומערבה, עפו ונפלו כמו חרקים מקפצים ימינה ושמאלה. מאז ראשית שליחותו של הנביא מוחמד לא נראה כזאת". לאחר מכן, מספר אבו שאמה שורה של חלומות אשר קשורים אליו. תרגומם לעברית עשוי לשמש מפתח אל עולמם הנפשי של המחבר וחוג מקורביו:

"עוד כאשר היה ילד צעיר, תלמיד בבית ספר, עורר את השתאות אביו לנוכח אהבתו ללימודים ושקידתו על קריאת ספרים, זאת בשונה מן ההתנהגות המוכרת של ילדים. אימו המנוחה אמרה לאביו: אל תתמה שכן כאשר נשאתי אותו ברחמי ראיתי בחלומי את עצמי כעומדת בראש צריח המסגד, בסמוך למקום בו מותקן הסהר ואני קוראת לבוא אל התפילה. סיפרתי זאת לפרשן חלומות שאמרי לי: את עתידה ללדת בן זכר אשר שמו יתפרסם לפניו בכל הארץ הודות ללמדנותו ומעשיו הטובים. "בשנת 1226 ראה [המחבר] בחלום את הח'ליפה עומר בן אל-ח'טאב בא לסוריה (בשנת 638) על מנת לסייע ליושביה במלחמתם כנגד הצלבנים. הוא גילה עניין רב למסור למחבר את דבריו ולשוחח עמו אודות מצבם של המוסלמים, כאשר שניהם מהלכים צמודי כתפיים. הבריות שהתפלאו לנוכח המראה שאלו את המחבר מה מבקש עומר כי יעשו והוא כמקשר בין עומר לבין האנשים הסביר להם.

¹⁹ יאקות אל-חמוי אל-רומי, *מועג'ם אל-אודבא: ארשאד אל-אריב אלא מעריפת אל-אדיב*, ההדיר איחסאן עבאס (בירות, 1993), 2084.

“באותה שנה [המחבר] חלם כי הוא נמצא בירושלים בחברת סולטאן חכמי הדת עבד אל-עזיז בן עבד אל-סלאם. שניהם עמדו בשער הרחמים (השער הנעול שבמזרח הר הבית) מבקשים לפתוח אותו אך דבר מה מנע מהם לפתוח אותו ולחץ אותם לסוגרו. הם לא פסקו מלהתעסק עם השער עד אשר פתחו אותו לרווחה והצמידו את כנפי השער לחומות העיר.

כמו כן חלם המחבר באותה שנה שהמוסלמים עומדים בתפילה בחום לוחט והוא אחוז דאגה לגורלם משום שאין טיפת מים בנראה. אך המחבר בדק היטב וגילה באר מים סמוכה ושוקת וכך עלה בדעתו לדלות מים מן הבאר ולצקת אותם אל השוקת כך שכאשר המתפללים יצאו מן המסגד ירוו. ואכן ראשון המתפללים לצאת מן המסגד שתה מן הבאר דלי או שניים. לאחר מכן נטל המחבר את הדלי ושאב מן הבאר דליים רבים אותם יצק אל הבאר. [כך רוו כול המתפללים].

כמו כן סיפר: ראיתי את עצמי בחלום במדרסה אל-עאדליה בדמשק. המקום שקק המון אדם והנה מישהו קרא אל האנשים: פנו דרך שכן הנביא מוחמד יעבור. התבוננתי והנה מפנית הישיבה בה מצויים הספרים יצא הנביא וחצה את האולם אל גומחת התפילה".

אבו שאמה מוסיף ומספר על אחרים שראו אותו בחלום: "הנסיך הלאל בן מאזן אל-חראני סיפר כי ראה את המחבר אחראי על היכל והוא אומר לאנשים הביטו אל פלוני כיצד קיבל על עצמו את דבר אללה.

אישה מבוגרת ראתה בחלומה קבוצה של צדיקים אשר נאספו בכפר סמוך לדמשק. כאשר נשאלו לפשר מעשיהם הם ענו כי הם מצפים להצטרפותו של הנביא מוחמד לחברם. בקרב הנוכחים היה המחבר, אשר אף הובילם בתפילה.

צלאח החסיד והצדיק ראה את המחבר בחלום (בשנת 1257) את המחבר עושה דרכו לחג' במכה מצויד בכל צרכי העלייה לרגל. והדבר עורר את פליאתו של החולם.^{20}

חסן אל-חיג'אזי ראה חלום (בשנת 1259) ובו אדם בלתי נראה, אם כי קולו נשמע, אומר: השייח' אבו שאמה הוא הנביא של העת הזאת. פעם אחרת ראה אותו [את אבו שאמה] עומד מעל אמת מים גבוהה ותחתיה חלקות גן רבות.

אחיו של המחבר, שהיה מבוגר ממנו בתשע שנים ראה בחלמו את אביהם מצווה עליו: עליך לדבוק בלימוד. הבט אל אחיך. כאשר הוא התבונן ראה אותי בראש הר גבוה בעוד המספר ואביהם נמצאים למרגלותיו.

בחלום אחר ראה האח את המחבר אווז בחבל אשר הורד משמים והוא עולה בו. בחלמו שאל אנשים אודות הדבר ואז נחשפו לעיניהם ירושלים ומסגד אל-אקצא. האנשים שאלו את החולם מי בנה את המסגד הזה והוא ענה: שלמה בן דוד. הם אמרו לו: אחיך [הוא המספר אבו שאמה] עתיד לקבל את מה שקיבל שלמה. שאל אחיו החולם: הכיצד? ענו לו: האם לא זכה שלמה במלוכה אשר לאף אחד אחריו לא הייתה כדוגמתה? האם לא ניתנו לו דברים רבים ושונים? השיב: אכן כן. אזי אמרו לו האנשים בחלום: עתיד אחיך לרכוש סוגים רבים של ידע.

²⁰ אבו שאמה עלה לרגל למכה פעמיים.

שרף בנו של ראש העיירה צרח'ד ראה בחלומו את המחבר עומד על גג בית וקורא למוסלמים לבוא אל התפילה. לאחר מכן ראה אותו קורא מן הקוראן את הפסוק האסכטולוגי: "האזן ליום בו יקרא הקורא ממקום קרוב". אותו שרף ראה בחלומו את יום הדין. בחלומו נראה המחבר רוכב על חמור והוא מאיץ בבהמה ומזרז אותה. כאשר נשאל לפשר הדבר, השיב: מבקש אני לפגוש בנביא על [שפת] בריכת המים [ממנה ביום תחיית המתים ישתו המאמינים]. בחלום שלישי ראה שרף שוב את יום הדין, תחיית המתים ותמונת מוראות יום הדין. הוא ראה גם את המחבר ושאל אותו אודות מצבו. זה השיבו כי רק טוב מצא".^{21}

מסורת זו של דיווחים אודות חלומות נמשכה גם בדורות מאוחרים יותר. היסטוריונים ממלוכיים במצרים וסוריה (1250-1517) כללו בכרוניקות שלהם לא מעט דיווחים בדבר ראיית הנביא מוחמד בעת שינה.^{22} דוגמא לתיאורים שכאלה מצויה ביומן חלומות אשר כתב מיסטיקן בשם זואוי (Zawawi) במשך עשור (851-861/1447-1457).^{23} אמנם הוא החל בתיעוד חלומותיו בעודו שוהה בעירו בג'איה (Bejaia; בצרפתית Bougie לחוף הים התיכון במרכז אלג'יריה), אך מאחר והמשיך בכך בעת שהותו בקהיר ניתן לקשרו לעולמם הרוחני של בני הסולטאנות הממלוכית.

לדברי זואוי הנביא מוחמד נגלה לו פעמים אחדות בחלומותיו.^{24} ועל בסיס ראייתו את דמותו של נביא האיסלאם הוא מתאר את חזונו ואת שיחותיו עמו. דוגמא לחלום שכזה הוא אירוע שלדברי זואוי התרחש בטרם יצא מצפון אפריקה בליל שישי 21 לחודש רמדאן שנת 851 (30 נובמבר 1447). זהו החלום הראשון ביומן החלומות ותרגומו משקף את עולמו הרוחני של המחבר, אשר לדבריו:

"ראיתי את שליח האל, תפילות אללה עליו וברכתו לשלום, בקברו המבורך [אשר במדינה בחצי האי ערב]. הוא נגלה מתוך מסך ובא לקראתי. הוא זהר, זקנו סמיך ועבות אשר מעט שיבה זרקה בו. עטוף בגלימה (ג'בה) ירוקה ומעיל עם כובע (בורנוס). הגנבתי בהיחבא מבטים לעברו שכן מחמת יראה (היבה) וכבוד (אג'לאל) לא הצלחתי להתרכז ולבחון אותו. הכרזתי בקול: מעיד אני כי אין אל זולת אללה ומעיד אני כי מוחמד הוא שליח אללה. אך הוא שתק. לאחר מכן שבתי ואמרתי: אין אלוה זולת אללה, מוחמד הוא ירא אלוהים (תקי), עושה טוב (מצלח), אדון (סיד) אמין. אזי ענה הנביא: האיש המשובח והמועיל (ח'יר) אשר לצידי הוא סעיד אל-צפרוי^{25} לאר מכן הוסיף: הודה לך אללה על דבריך וסלח לך. שאל כאשר תחפוץ והאל

²¹ אבו שאמה, *תראג'ים רג'אל אל-קרניין או אל-ד'יל עלא אל-רודתין* (בירות 1947/1974), 38-39.

²² נויירי, *נהאית אל-ארב*, כרך כ"ב: ע"מ 287.

²³ Jonathan G. Katz, *Dreams, Sufism and Sainthood: The Visionary career of Muhammad al-Zawawi* (Leiden: Brill, 1996).

²⁴ אשתו של אל-חכים אל-תרמד'י ראתה בחלומה כאילו היא ובעלה ישנים במיטה. הנביא מוחמד הצטרף אליהם. שרה סבירי, *הסופים*, 509.

²⁵ אבו עות'מאן. מוצא משפחתו ממרוקו ח"י בתוניסיה. אחד ממוריו הנערצים של זואוי.

ייתן לך. בקש את חסות האל ותקבל את מעורבותו המגינה. מדבר אני עמך כפי שאללה ריבון העולמים ידבר בעולם הבא.

אמרתי: הוי אדוננו, הוי שליח אללה, חטאי רבים. השיב: מחלתי לכולם.

אמרתי: הוי אדוננו, הוי שליח אללה, מה מצבי בהתקדמות בדרך המובילה במישרין לגן העדן (ג'ואז אל-צראט)? ענה: יחד עם הצדיקים עתיד אתה לחלוף עליה במהירות של ברק שבא בחטף, שכן תהיה בקרב אלה אשר ייראו את האלוהים, אשר האמינו ועשו מעשים טובים.^{26}

אמרתי: הוי אדוננו, הוי שליח אללה, מבקש אני להיות בקרב הצדיקים. השיב עתיד אתה להימנות עליהם וכבר כעת אתה אחד מהם.

שאלתי: האם את כל החזיונות אשר ראיתי ביקצה ודברים אחרים שראיתי בדמיוני ואתה הופעת בהם, האם אמת הם? אמר הנביא אכן כן.

שאלתי: הוי אדוננו, הוי שליח אללה, האם לא אדחה ממצבי זה? ענה: לא, אתה תישאר בו, שכן אתה ראיתי את אשר הצדיקים רואים ולמרות זאת שבת להתפלל בדבקות. המשך להתפלל בנאמנות את תפילות הבקשות. אל תוסיף עליהן דבר. ראית אותי באמת ובתמים בהיותך ער. מנקודה זו שבו הצדיקים, או שמא אמר: עד לנקודה זו הגיעו הצדיקים.

אמרתי: אך אני הרי מורד במצוות האיסלאם?

השיב: האל כבר מחל לך בכך שכיוון אותך אל סעיד אל-צפרוי. זה מכבר אלוהים הודה לך על כך וסלח לך. הוסיף הנביא מוחמד ואמר עוד דברים ולאחר מכן אמר שלוש פעמים: סעיד אל-צפרוי הוא נאמנו (ולי) של אללה. לאחר מכן אמר: סעיד אל-צפרוי הוא מבכירי הצדיקים ואתה נכנס אל מעגל מקורביו. כל מי שנמנה על המעגל אשר סובב את סעיד הוא גם נמנה על אלה אשר נכנסו אל מעגלנו.

כאשר סיפרתי זאת לשייח' [סעיד אל-צפרוי] אמר: הוי ילדי, זה אשר נכנס אל המעגל שלנו הרי הוא בקרב המוגנים והשמורים.

אמרתי: הוי אדוננו, הוי שליח אללה, אוהב אני אותו ועל כן אני נחוש לצאת למסע לתוניס לפגוש שם בסעיד.^{27} אמר הנביא: טוב, אני אבשר לו זאת, אם ירצה האל.

אמרתי: הוי אדוננו, הוי שליח אללה, אני מבקש לקיים את מצוות העליה לרגל למכה ולצאת לחג'. ענה: טוב, עתיד אתה לעשות את החג' בחברתו של סעיד אל-צפרוי. אודיע לו על כך. אין זאת חובתך לומר לו זאת או שמא אמר: על תהייה במבוכה.

שאלתי את הנביא: כמה פעמים אעלה לרגל למכה? השיב: שמונה או תשע פעמים. ועתיד אתה למות בעיר אל-מדינה. אמרתי: אינני אדע היכן אמות. השיב: בבית הקברות בו קבור הנביא, או שמא אמר: בסמוך לקבר נביאך מוחמד. לאחר מכן אמר מלאכי השכינה עתידים להתפלל עליך.

²⁶ קוראן ה': 93

²⁷ דוגמא לסיפור חלום כמניע ליציאה למסע אשר הולך קבוצת חסידים מתימן למרוקו מצויה בקבצי ביוגרפיות מצפון אפריקה. אבו יעקוב אבן זיא אל-תאדלי, *אל-תשוף אלא רג'אל אל-תצוף ואח' באר אבי עבאס אל-סבתי* עורך אחמד אל-תופיק (רבאט, 1994), ע"מ 185. עבאס בן אברהים אל-סמלאלי, *אל-אעלאם במן חל מראכש ואע'מאת מן אל-אעלאם* עורך עבד אל-והאב אבן מנצור (רבאט, 1993), כרך א': 401.

שאלתי: הוי אדוננו, הוי שליח אללה, האם יתלוו אלי אנשים נוספים? בתשובתו ציין הנביא שלושה מקרב חברינו והוסיף ואמר: אתה הוא שתובילם אל גן העדן. שאלתי: הוי אדוננו, הוי שליח אללה, האם במסגד בו אני מתפלל דרך קבע עלי ללמוד את אחד מפירושי הקוראן? השיב הנביא: למד אותו בדרך ארץ על מנת שתקבל היתר ללמד אותו לאחרים.

ביקשתי: הוי אדוננו, הוי שליח אללה, האם אתה מוכן להכניס מרוק פיך לפי? והוא אכן הכניס מרוקו לפי.^{28} אזי אמרתי שבע פעמים: הוי אדוננו, הוי שליח אללה: עשה זאת שבע פעמים. אך הנביא אמר: בעת הזאת רק פעם אחת ויחידה אעשה זאת, אך כל אימת שאפגוש בך אשוב ואחדור לפיך עד אשר ימלא המספר שבע.

שאלתי: הוי אדוננו, הוי שליח אללה: האם אספר לבני האדם את אשר מסרת לי. השיב הנביא: כן, אמור זאת. נאמנו של אללה רשאי לספר את המידע אשר הגיע אליו ואין פגם בכך. או שמא אמר דבר מה דומה לכך.

אמרתי: הוי אדוננו, הוי שליח אללה, הקוראן נשמט מזיכרוני. השיב הנביא: עליך לקרוא אותו בשבעת הנוסחים המקובלים ולשנן אותו. אין מנוס מכך. אמרתי: הוי אדוננו, הוי שליח אללה, אני שכחן, אני נוטה לשכוח את אשר ידעתי ואף אשכח את אשר אמרת לי. אמר: יעזור האל לך בכך.

כאשר הקיצותי מן החלום הודיתי לאללה על אשר ראיתי את הנביא בחלום והחילותי לבכות ואחר כך אמרתי: באמצעות מורי ורבי סעיד אל-צפרוי התקרבותי לשליח אללה על מנת שיבקש בעבורי חסד מעם ריבון העולמים. שבתתי ואמרתי זאת. שבחתי את אללה על כך והודיתי על חסדו.

כאשר סיפרתי לשייח' על כך פקד עלי לכתוב זאת ולרשום את תאריך החלום. עניתי לו: כבר עשיתי כך. מספר אנשים אשר היו בשירותו של השייח' סעיד אל-צפרוי התאספו סביבנו והוא סיפר להם על החלום. אך אחר יומיים או שלושה אמר בעת שנאספנו: הוי בני, אל תספר את סיפור חלומך לאחיך כפי שעשינו בראשונה^{29} ואכן כעבור זמן סיפרו לי כי אחד האנשים אשר קינא בי אמר: הוא מכזב, אין בכוחו לראות את שליח האלוהים בחלום".^{30}

זמן מה לאחר שזואוי חווה את החלום דלעיל אכן השייח' אל-צפרוי פנה אליו ועודדו לצאת לדרך ולעשות את החג' למכה ולמדינה. במהלך המסע שהה התלמיד המסור בקאהיר בירת הסולטאנות הממלוכית. במהלך חנייתו בה הוא חלם מספר חלומות שעליהם הוא מדווח במה שמוצג כרישום פרטני של אירוע מסעיר.

²⁸ האמונה כי לרוק הנביא כוח מרפא אשר יכול להושיע מצוייה בתיאור חלומו של אדם אשר נענש בידי השלטונות שפקדו לקטוע את לשונו. לדבריו שבע לאחר מכן הוא חלם: "בחלומי ראיתי את הנביא מוחמד והוא ירק לתוך פי. עקב קרירות הרוק התעוררתי משנתי והנה כאב הקטיעה נעלם. קמתי, התרחצתי ועליתי אל צריח המסגד. משם קראתי בקול: התפילה עדיפה על השינה".

Thierry Bianquis, "Ibn al-Nabulusi, un martyr sunnite au IVe siècle de l'Hegire", Ann.Islam. 12 (1974): 65.

²⁹ רמז לסיפור יוסף בקוראן ה': 12.

³⁰ התרגום נעשה מכתב יד שמצוי בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. <JNUL ARAB AP 262> ע"מ 9-11.

חלום הינו אירוע פרטי ואחת החוויות אינטימיות ביותר של האדם. והנה מחברים אחדים בני התקופה הממלוכית מוסרים מידע אינטימי שכזה על בני סביבתם הקרובה, ^{31} ולפיכך השאלה הראשונה אשר עלינו לבחון היא מדוע ראו המחברים בני התקופה הממלוכית צורך להציג מידע כה אישי בפני הציבור הרחב. על שאלה זו ניתן להשיב מתוך מספר נקודות התבוננות.

ברי כי סיפורי החלומות לא נועדו לחשוף את עולמו הפנימי של המחבר או לשקף את הרבדים הסמויים של אישיותו, במה שהייתי מכנה התערטלות רגשית. נהפוך הוא. לסיפורי החלומות תפקיד של אישוש האיסלאם באמצעות קשר ישיר עם מוחמד. הנביא אשר נראה בחלום אישר את אורחות חייהם של החולמים ועודד אותם לדבוק בהם. הנביא שמופיע בחלום מאשר הירארכייה חברתית ומעניק לגיטימציה פוליטית. כזהו הסיפור דלהלן:

סופר לי כי מוחמד בן אל-קאדסי איש בגדאד ראה בחלום את הנביא מוחמד וקבוצה של תלמידיו מבקרים את קבר צלאח אל-דין בדמשק (מת 1193). כאשר הם עברו ליד חלון המאוזוליאום הם סגדו לו. "ההיסטוריון מוסף: "באחד הספרים האיכותיים קראתי כי בלילה בו נפטר הסולטאן צלאח אל-דין ראה איש אחד בחלום אדם שהכריז: הלילה יצא יוסף [שמו הפרטי של צלאח אל-דין] מכלאו. אמירה זו מבוססת על דברי הנביא מוחמד: למאמין העולם הוא כלא בעוד שלכופר הוא גן עדן". ^{32} המספר, היסטוריון דמשקאי שהעריץ את הסולטאן צלאח אל-דין בשל יחסיו עם אנשי הדת והישגיו בג'יהאד כנגד הפרנקים ביטא באמצעות סיפורים אלה לא רק את הערצתו אלא גם את השקפתו בדבר איכות מעשיו של גיבורו.

חלומות אחדים שנסקרו לעיל סופרו כסיפור של התגלות (Apparition). כלומר הם לא היו חוויה אישית כי אם תיעוד של תופעה חברתית בקרב כאלה שמכירים בקיומו של על טבעי. כזהו החזון אשר מסופר כי אחמד אל-תגאני ראה: "הנביא מוחמד ניגלה לו וקבע לו את נוסח התפילה: מאה בקשות סליחה, מאה תפילות על הנביא. הוא ציווה אותו כי ילמד את התפילה כל מוסלמי או מוסלמית אשר יבקשו זאת ממנו. הנביא אמר לאחמד אין לאף אחד מן הברואים יתרון עליך, אף לא לראשי המסדרים הדתיים. אני הוא מליץ היושר שלך, מושיט לך יד תומכת להגשמת האמת ואותר לך את כל אשר נטלתי מכל הסדרים הדתיים (הטריקות הסופיות)". ^{33}

המחברים אשר הזכרתי כאן הציגו עצמם כאוחזים באדיקות ומסירות במסורת האיסלאמית. מסורת זו רואה בנביא מוחמד את אחרון הנביאים בשרשרת ארוכה אשר נשלחה אל בני האדם. על פי התבנית ההיסטורית שהייתה מקובלת עליהם, מוחמד מת כאחד האדם ונקבר בנאת המדבר אל-מדינה שבצפון חצי האי ערב. אף על פי כן, מותו לא שם קץ לנוכחותו

³¹ שמש אל-דין מוחמד בן איבראהים אל-ג'זרי, *חואדת אל-זמאן*, ערך תדמורי (ביירות, 1998), א': 218-219.

³² אבו שאמה, *רודתין*, מהדורת זכאר, *אל-מוסוועה לחרוב אל-צלביה*, י"ט: 8882. שמו הפרטי של צלאח אל-דין היה יוסף. ובמספר סיפורים הוא מושווה ליוסף בן יעקב.

³³ נאמר עליו כי נפגש 71 פעמים עם הנביא מוחמד. מוחמד בן עבד אללה אל-תג'אני, *אל-פתח אל-רבאני* (ביירות, 1982), ע"מ 7, 10.

בחיי היום-יום של המוסלמים. שנים רבות לאחר שנקבר וקברו היה לאתר עלייה לרגל, הוא המשיך להופיע בחלומותיהם.

חלומות וחזיונות היוו את אחד הכלים שבאמצעותם התקשרו המאמינים עם הנביא מוחמד. החולמים בנו את סיפורי החלומות על פי תבנית מקובלת, אשר במרכזה תיאור ריאלי של המגע בין החולם לבין הנביא מוחמד. האמונה כי ניתן להתקשר עמו התבססה על ההשקפה ולפיה הנביאים בקברם אינם כשאר המתים. אמונה זו מגובה באימרה הנפוצה אשר מיוחסת למוחמד: "מי שראה אותי בחלומי אכן ראני, שכן השטן אינו יכול להתחפש ולהופיע בדמותי שלי".

סיפורי החלומות נועדו לא רק לספר על חוויות החולם הבודד אלא גם היוו אמצעי להשגת מטרות חברתיות, כגון אישוש מנהגים, פרשנות הילכתית וכיוצא בזה. תפקיד חברתי זה של החלומות מסביר את העיסוק הציבורי בהם. הדיווח עליהם חרג מן האוטוביוגרפיה או הביוגרפיה של הכרוניקה ההיסטורית. החולם נכון היה לשתף את הציבור הרחב במה שאמור היה להיות חוויה מאוד אישית ופנימית, לכאורה.